

УДК 341.162(349.6)

**ВПЛИВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРОГРАМИ ООН
З НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ЇЇ ФУНКЦІЙ**

**THE IMPACT OF THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF THE UNITED NATIONS
ENVIRONMENT PROGRAM ON THE EFFECTIVENESS OF ITS FUNCTIONS IMPLEMENTATION**

Чернявський А.Л.,

*кандидат юридичних наук, професор кафедри правознавства
Черкаського інституту банківської справи*

У статті досліджується вплив міжнародно-правового статусу ЮНЕП на ефективність реалізації її функцій. Автор розглядає наслідки відсутності у ЮНЕП статусу міжнародної організації та робить висновок про те, що деякі функції Програми, зокрема такі, як міжнародна правотворчість та кодифікація міжнародного права, не можуть бути повноцінно реалізовані ЮНЕП з нинішнім правовим статусом. Це зумовлює необхідність перетворення ЮНЕП у класичну міжнародну організацію.

Ключові слова: Програма ООН з навколишнього середовища, ЮНЕП, міжнародне екологічне право, міжнародні організації, міжнародна охорона довкілля.

В статье исследуется влияние международно-правового статуса Программы ООН по окружающей среде на эффективность реализации ее функций. Автор рассматривает последствия отсутствия у ЮНЕП статуса международной организации и приходит к выводу, что некоторые функции ЮНЕП, в частности, международное правотворчество и кодификация международного права, не могут быть реализованы ЮНЕП в ее нынешнем международно-правовом статусе. Это обуславливает необходимость преобразования ЮНЕП в классическую международную организацию.

Ключевые слова: Программа ООН по окружающей среде, ЮНЕП, международное экологическое право, международные организации, международная охрана окружающей среды.

The article examines the impact of the international legal status of UNEP on the effectiveness of the implementation of its functions. The author discovers the consequences of lack the status of international organizations by the UNEP and concludes that some features of the Program, such as international lawmaking and codification of international law, cannot be fully implemented by the UNEP with the current legal status. This necessitates the transformation of the UNEP into a classical international organization.

Key words: the United Nations Environment Program, the UNEP, international environmental law, international organizations, international environment.

Актуальність теми. Головним міжнародним органом, діяльність якого лежить в основі зазначеного механізму, є ЮНЕП – Програма ООН з навколишнього середовища. Правовий статус ЮНЕП є предметом тривалих дискусій як у наукових колах, так і серед дипломатів, спеціалістів з охорони довкілля тощо. До системи ООН входять не тільки її органи та спеціалізовані установи, а й особливі утворення, установчі документи яких не дають чіткої відповіді про їхній міжнародно-правовий статус [1]. Характерною рисою зазначених установ є те, що вони засновані відповідно до резолюцій Генеральної Асамблеї ООН і не мають конвенційної основи [2, с. 23]. В міжнародно-правовій науці загальновизнаним є підхід, відповідно до якого необхідними ознаками міжнародної організації є автономний статус, створення відповідно до міжнародного договору, що є її установчим документом, наявність чітко визначених функцій та системи постійно діючих органів [3, с. 29]. Аналіз же правового статусу ЮНЕП не дозволяє віднести її до числа міжнародних міжурядових організацій.

Різноманітні питання міжнародно-правового статусу ЮНЕП тією чи іншою мірою досліджувалися у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Ю.С. Шемшученко, І.І. Лукашук, Т.М. Нешатаєва, О.Л. Дубовик, Д. Алістер, А. Кісс, Л. Кремер та ін. Незважаючи на це, проблеми впливу статусу ЮНЕП на ефективність реалізації її функцій залишаються значною мірою невирішеними. Саме тому основною метою статті є дослідження впливу міжнародно-правового статусу ЮНЕП на механізм її функціонування, а також пошук шляхів підвищення ефективності реалізації функцій ЮНЕП.

Виклад основного матеріалу. Організаційна структура ЮНЕП визначається резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15.12.1972 р. № 2997 (XXVII) [4]. Найвищим органом ЮНЕП є Рада керуючих, що складається із 58 членів, які обираються Генеральною Асамблеєю ООН строком на чотири роки за принципом рівного представництва регіонів світу (16 – від держав Африки, 13 – від держав Азії, 6 – від держав Східної Європи, 10 – від держав Латинської Америки та Карибського регіону, 13 – від держав Західної Європи та інших держав світу).

Управлінські функції здійснюються Виконавчим директором та підпорядкованим йому Секретаріатом, а також Кабінетом постійних представників та Комітетом міністрів, який діє з 1997 р. У різний час у складі ЮНЕП утворювалися різноманітні спеціалізовані робочі органи. Нині, зокрема, діють такі дивізіони, як Дивізіон раннього попередження та оцінки, Дивізіон політики розвитку та права, Дивізіон технології, промисловості та економіки, Дивізіон реалізації політики у сфері навколишнього середовища, Дивізіон регіонального співробітництва, Дивізіон міжнародних конвенцій з навколишнього середовища, Дивізіон із зв'язків та публічної інформації та Дивізіон координації глобальних заходів щодо навколишнього середовища.

У складі ЮНЕП також діє Фонд з навколишнього середовища. Кошти цього фонду формуються за рахунок добровільних внесків держав та міжнародних організацій і спрямовуються на фінансування програм, які становлять спільний інтерес, зокрема: запровадження та функціонування систем контролю, оцінки і збирання даних у загальносвітовому та регіональних масштабах, удосконалення заходів контролю за станом та якістю навколишнього середовища, проведення наукових досліджень у галузі навколишнього середовища, поширення та обмін відповідною інформацією, сприяння розробці та впровадженню промислових та інших технологій, які б найбільше відповідали політиці економічного зростання і були сумісними з необхідними заходами щодо охорони навколишнього середовища.

Перелік заходів, на які використовуються кошти Фонду з навколишнього середовища, щорічно визначаються Радою керуючих ЮНЕП, яка також щорічно звітує про діяльність Програми перед Генеральною Асамблеєю ООН, причому звіт подається до Генеральної Асамблеї ООН не безпосередньо, а через Економічну та Соціальну ради ООН.

Необхідно відзначити, що формального постійного членства держав у ЮНЕП не існує. Оскільки ЮНЕП є установою системи ООН, її діяльність поширюється на усі держави – члени ООН, хоча безпосередню участь у роботі Програми та її органів беруть ті держави, представники яких входять до складу Ради керуючих ЮНЕП, Кабінету постійних представників та Комітету міністрів.

Незважаючи на те що під час заснування ЮНЕП Генеральна Асамблея ООН визначила повноваження тільки її органів і не окреслила функцій Програми в цілому, аналіз більш як сорокарічної діяльності ЮНЕП дозволяє зробити висновок про її основні функції. Загалом можна виділити чотири головні напрями діяльності ЮНЕП: збирання, аналітична обробка і поширення інформації про стан навколишнього середовища у світі; формування завдань і стратегії здійснення програмних заходів у глобальному і регіональному масштабах, а також у масштабах окремих країн; ініціювання розробки і прийняття екологічних договорів та конвенцій; фінансування проєктів і програм з Фонду навколишнього середовища [5, с. 798].

Важливою характеристикою правового статусу ЮНЕП є її юридична несамостійність та обмеженість міжнародної правосуб'єктності на користь головних органів ООН. Зокрема, ЮНЕП не має права укладати міжнародні договори або застосовувати ті чи інші міжнародні санкції до суб'єктів міжнародного права, які допустили порушення міжнародно-правових норм у сфері охорони навколишнього середовища. Тим не менше, в результаті достатньо тривалої діяльності ЮНЕП більш-менш чітко оформилася її організаційна структура та визначилися її основні функції, що дозволяє зробити висновок про поступову еволюцію правового статусу ЮНЕП у бік його зближення з правовим статусом міжнародної організації.

Перетворення ЮНЕП на повноцінну міжнародну організацію значною мірою б посилює ефективність її діяльності, надавши їй повноваження у сфері міжнародної правотворчості, вирішення спорів між державами у сфері охорони навколишнього середовища тощо. Тому не дивно, що після публікації у лютому 2007 р. Четвертої доповіді Міжурядової групи експертів зі зміни клімату Президент Франції Ж. Ширак проголосив «Парижський заклик до дії», в якому наголошувалося на необхідності реформування ЮНЕП та створення на її основі та на основі Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) єдиної Екологічної Організації Об'єднаних Націй (УЕО). Цей заклик був підтриманий ще 46 державами світу, однак країни, що викидають максимальну кількість парникових газів (США, Росія та Китай), проігнорували його [6].

Ідея перетворення ЮНЕП у повноцінну міжнародну організацію не виглядає неможливою, тим більше що у міжнародній практиці подібна трансформація статусу спеціалізованого органу ООН вже мала місце. Так, у 1966 р., відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН, була створена Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), що мала правовий статус, подібний до статусу ЮНЕП, ЮНІСЕФ, ЮНКТАД чи ПРООН. Проте після того як держави – члени ЮНІДО розробили, підписали та ратифікували статут ЮНІДО, у 1985 р. вона перетворилася на повноцінну міжнародну організацію, пов'язану з ООН угодою про співробітництво. Активні дискусії щодо перетворення на міжнародну організацію тривають і на сесіях ЮНКТАД [2, с. 25].

Те, що ЮНЕП не має статусу міжнародної організації і не може виконувати деяких функцій, їм притаманних, а також наділення окремими природоохоронними функціями інших міжнародних організацій, неминує призводити до своєрідного розпилення міжнародного співробітництва у галузі охорони навколишнього середовища, дублювання окремих функцій, відсутності належної координації різноманітних природоохоронних заходів, недостатньої ефективності використання коштів, що виділяються державами та міжнародними організаціями на охорону довкілля, і зрештою – до зниження дієвості міжнародно-правової охорони навколишнього середовища в цілому.

На нашу думку, перетворення ЮНЕП на самостійну міжнародну організацію стане важливим, і що найголовніше – логічним етапом процесів інституціоналізації у галузі міжнародного права навколишнього середовища, оскільки завдяки цьому в механізмі міжнародно-правової охорони довкілля утвориться самостійна спеціалізована універсальна міжнародна організація, що здійснюватиме повноцінне керівництво і координацію співробітництва держав та інших суб'єктів міжнародного права у сфері навколишнього середовища. Але необхідною передумовою такого кроку має стати чітке визначення функцій новоутвореної міжнародної екологічної організації.

У сучасній міжнародно-правовій науці немає єдиного погляду на перелік та зміст функцій міжнародних міжурядових організацій у сфері навколишнього середовища. Так, свого часу А. Кісс запропонував класифікувати функції міжнародних екологічних організацій на основі Стокгольмського плану дій 1972 р., виділивши, відповідно, функції оцінки стану навколишнього середовища (огляд, дослідження, моніторинг, обмін інформацією); управління навколишнім середовищем (в основному, через планування природоохоронних заходів); реалізація заходів підтримки (навчання, організаційні та фінансові заходи тощо) [7, с. 110–112]. Такий підхід заслуговує позитивної оцінки, але викликає й певні зауваження, оскільки у Плані дій 1972 р. йдеться про головні напрямки міжнародного співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища, які не можуть бути тотожними функціям певної міжнародної організації. Тобто функції універсальної міжнародної екологічної організації повинні не лише втілювати цілі і завдання міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля, а й відповідати місцю цієї організації в інституційному механізмі такого співробітництва. О.С. Тимошенко, розвиваючи ідеї польського дослідника В. Моравецького, пропонує виділяти такі функції міжнародних екологічних організацій, як регулятивні, контрольні, оперативні, функції оцінки стану навколишнього середовища та координації міжнародного співробітництва у цій сфері [8, с. 127].

На нашу думку, універсальна міжнародна екологічна організація також повинна виступати і центром міжнародної правотворчості у сфері навколишнього середовища, а також володіти необхідними інструментами для розв'язання міжнародних спорів, пов'язаних з охороною та покращенням довкілля та використанням природних ресурсів. Враховуючи викладене, доцільно запропонувати таку класифікацію основних функцій міжнародної екологічної організації:

- 1) міжнародна нормотворчість у сфері навколишнього середовища та сприяння прогресивному розвитку міжнародного права навколишнього середовища;
- 2) визначення стану навколишнього середовища на загальносвітовому, регіональному та національному рівнях;
- 3) управління навколишнім середовищем через планування та фінансування заходів, спрямованих на охорону та покращення навколишнього середовища;
- 4) координація міжнародного співробітництва у сфері навколишнього природного середовища;

5) контроль над дотриманням державами та іншими суб'єктами міжнародного права прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань у сфері охорони довкілля;

6) вирішення спорів між учасниками міжнародної організації, пов'язаних з охороною, покращенням чи експлуатацією навколишнього середовища.

Деякі з наведених функцій, наприклад, визначення стану довкілля та координація міжнародного співробітництва у цій сфері, і нині досить ефективно здійснюються в рамках ЮНЕП, тоді як інші можуть реалізовуватися лише за умови зміни її міжнародно-правового статусу та розробки відповідної конвенційної бази.

У першу чергу це стосується функцій міжнародної нормотворчості. Певною мірою ця функція властива для ЮНЕП і в її нинішньому статусі, однак в силу різних причин правотворчий потенціал ЮНЕП реалізується далеко не в повному обсязі. Дійсно, за час існування Програми під її егідою було прийнято чимало міжнародних екологічних конвенцій, наприклад, Конвенцію про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення 1973 р., Боннську конвенцію про мігруючі види 1979 р., Віденську конвенцію про захист озонного шару 1985 р., Монреальський протокол про речовини, що руйнують озонний шар, 1987 р., Базельську конвенцію про контроль за трансграничним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р., Конвенцію про біологічне різноманіття 1992 р., Роттердамську конвенцію про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі 1998 р. і т. п. У цих випадках роль ЮНЕП, як правило, зводилася до організації чи сприяння проведенню міжнародних конференцій, на яких зазначені конвенції приймалися, причому прийняття на конференції тієї чи іншої конвенції ще не означає її безпроблемної реалізації – достатньо пригадати складну долю Кіотського протоколу 1997 р. до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р.

В той же час кодифікація міжнародного права навколишнього середовища не провадиться взагалі, що далеко не сприяє одноманітності його застосування. Невдовзі після заснування ЮНЕП Генеральна Асамблея ООН резолюцією від 16.12.1974 р. доручила Виконавчому директору Програми підготувати попередню доповідь про юридичні питання, що були в центрі уваги організації системи ООН і які б могли сприяти встановленню, розробці і розвитку принципів міжнародного права в області навколишнього середовища. Така робота була проведена, і вже на нараді в Монтевідео були визначені пріоритетні напрямки розвитку міжнародного права навколишнього середовища. По деяких з цих напрямів (охорона озонного шару атмосфери транспортування, переробка та видалення токсичних і небезпечних відходів) з часом були прийняті профільні конвенції, тоді як інші (забруднення морського середовища наземними джерелами, охорона рік та інших внутрішніх вод від забруднення; правовий механізм відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього середовища, та ін.) – залишилися не розробленими.

Значною мірою це зумовлено тим, що ЮНЕП не наділена повноваженнями щодо розробки проектів міжнародних конвенцій, про що неодноразово наголошували її Виконавчий директор та інші посадові особи. В рамках ООН питаннями розвитку міжнародного права займаються Шостий комітет та Комісія з міжнародного права, однак питанням систематизації та кодифікації міжнародного права навколишнього середовища вони приділяють мінімум уваги. В ЮНЕП же на дослідження правових проблем охорони довкілля виділяється не більше 2% її бюджету, і основним напрямком правової роботи ЮНЕП є систематизація відомостей про екологічне національне законодавство держав світу та ведення реєстрів міжна-

родних екологічних конвенцій. Тому вважаємо, що перетворення ЮНЕП на міжнародну організацію та наділення її відповідними правотворчими повноваженнями стане суттєвим поштовхом до прогресивного розвитку міжнародного права навколишнього середовища та введення його кодифікації.

Зрештою, отримання ЮНЕП статусу міжнародної організації має позитивно вплинути на розвиток міжнародного права навколишнього середовища й іншим чином. Уже зараз у доктрині міжнародного права рішення, резолюції та рекомендації міжнародних організацій утворюють так зване «м'яке право», положення якого хоча й не мають обов'язкового характеру, але все ж таки фактично впливають на поведінку суб'єктів міжнародного права, в т. ч. і в сфері охорони навколишнього середовища [9, с. 52–53]. Механізм дії норм «м'якого права» може бути пояснено декількома шляхами. З одного боку, рішення та резолюції міжнародних організацій чи їх органів можуть бути обов'язковими для держав-учасниць, якщо це передбачено їх установчими документами (наприклад, обов'язковими для держав-членів є резолюції Ради Безпеки ООН чи Органу з розв'язання спорів СОТ). З іншого боку, рішення міжнародних організацій можуть мати формально рекомендаційний характер, але виконуватися державами-членами в силу поваги до авторитету організації чи міжнародного права. Крім того, в міжнародно-правовій науці поширена думка, що рекомендаційні норми рішень, резолюцій та рекомендацій міжнародних організацій можуть з часом переростати у звичаєві і ставати обов'язковими. Як наслідок, рекомендаційні норми міжнародних організацій у сфері права навколишнього середовища поступово набувають все більшої ваги. Однак можливість формування «м'якого права» ЮНЕП виглядає досить сумнівною саме через те, що ЮНЕП не має статусу міжнародної організації, і для того, щоб її рекомендації могли розглядатися в якості «м'якого права», вони повинні бути схвалені Генеральною Асамблеєю ООН. Тому є всі підстави вважати, що наділення ЮНЕП статусом міжнародної організації значною мірою сприятиме розвитку звичаєвих норм міжнародного права навколишнього середовища.

Функція визначення стану навколишнього середовища також може більш ефективно реалізуватися ЮНЕП у випадку перетворення її на міжнародну організацію. Нині основною формою реалізації цієї функції є проведення екологічних досліджень персоналом ЮНЕП та її регіональних підрозділів, а також отримання відомостей про аналогічні дослідження, що проводяться науковими установами та неурядовими організаціями на національному рівні, офіційної ж інформації від держав про стан їхнього навколишнього середовища ЮНЕП не отримує. В той же час існуючими міжнародними договорами передбачається обов'язок держав повідомляти про стан свого навколишнього середовища. Так, відповідно до ст. 2 Конвенції про оперативне оповіщення про ядерну аварію 1986 р., держави зобов'язані невідкладно повідомляти МАГАТЕ та іншим державам безпосередньо чи через МАГАТЕ про ядерні аварії, час і точне місце, коли вона сталася, а також передавати наявну інформацію, необхідну для зменшення радіаційних наслідків аварії. Доволі розгорнутий механізм оприлюднення екологічної інформації передбачається і Орхуською конвенцією про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, прийнятої під егідою Європейської економічної комісії ООН у 1998 р. На нашу думку, в процесі реформування ЮНЕП доцільно передбачити обов'язок її членів невідкладно інформувати ЮНЕП про будь-які ядерні аварії, інші аварії та інциденти, що істотно впливають на навколишнє середовище, а також забезпечити доступ самої ЮНЕП, її органів та інших членів

до екологічної інформації, оприлюднення якої передбачено Орхуською конвенцією 1998 р.

З функцією визначення стану навколишнього середовища тісно пов'язана функція контролю над дотриманням державами та іншими суб'єктами міжнародного права прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань у сфері охорони довкілля, яка зараз для ЮНЕП не властива зовсім і може розглядатися лише в якості перспективного напрямку діяльності у випадку її реформування. Відповідно до деяких міжнародних договорів, у першу чергу про права людини (наприклад, Міжнародного пакту про політичні і громадянські права 1968 р., Конвенції про статус біженців 1951 р., Конвенції про права дитини 1989 р. тощо), держави зобов'язані подавати до відповідних міжнародних організацій періодичні, як правило, раз на рік чи раз на два роки, звіти про стан дотримання ними положень цих договорів. Така форма міжнародного контролю за діяльністю держав у тій чи іншій сфері є достатньо ефективною та може бути застосована і до відносин, пов'язаних з охороною та покращенням навколишнього середовища. З одного боку, це стимулюватиме держави вживати більш активних природоохоронних заходів на своїй території, а з іншого – сприятиме більш повному та об'єктивному збиранню інформації про стан навколишнього середовища на міжнародному рівні.

Для реалізації зазначеної ідеї необхідне прийняття міжнародного договору, у якому б передбачався обов'язок держави подавати до ЮНЕП періодичні звіти про стан навколишнього середовища на належній їй території, проведені та плановані природоохоронні заходи та їх результати. На нашу думку, оптимальною періодичністю для подання такого звіту є один рік, оскільки менший термін може призвести до надмірної бюрократизації контролю, а більший – до зниження його ефективності через достатньо швидкі зміни стану навколишнього середовища. У випадку перетворення ЮНЕП на міжнародну організацію такі положення мають бути внесені до її новоприйнятого статуту, однак ідея здійснення Програмою контролю над дотриманням державами та іншими суб'єктами міжнародного права прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань у сфері охорони довкілля може бути реалізована нею і в нинішньому статусі за умови прийняття відповідного міжнародного договору.

Висновки. Понад сорокарічний досвід роботи ЮНЕП показує, що вона достатньо ефективно здійснює функцію координації міжнародного співробітництва у сфері навколишнього природного середовища. Основними формами такої координації є розробка чи участь у розробці різноманітних проектів щодо охорони навколишнього середовища чи його покращення, надання експертних висновків, технічної та фінансової допомоги. Так, наприклад, лише у 2008 р. за участю ЮНЕП у 24 східноафриканських країнах було реалізовано 114 проектів з підвищення родючості ґрунтів, завдяки чому приріст виробництва у господарствах, охоплених проектом, склав 128%. Також за участю фахівців ЮНЕП на відповідність Кіотському протоколу було проаналізовано більше 4 тис. проектів [10, с. 7]. Основою фінансового забезпечення подібних заходів є кошти Фонду з навколишнього середовища, який формується за рахунок добровільних внесків держав та міжнародних організацій. Перетворення ЮНЕП на самостійну міжнародну організацію, а відповідно – і встановлення обов'язкових членських внесків держав-учасниць, сприяло б збільшенню бюджету ЮНЕП та розширенню кола фінансованих нею програм з охорони та покращення стану навколишнього середовища. Тому одним із важливих напрямків подальших досліджень у сфері міжнародного права має стати науково-методологічне обґрунтування необхідності перетворення ЮНЕП у повноцінну міжнародну організацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Система Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/basic/unchart.htm>.
2. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право: Новые тенденции в международно-правовом регулировании / Т.Н. Нешатаева ; 2-е изд. – М. : Дело, 1999. – 272 с.
3. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть : [учебник] / И.И. Лукашук ; изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 544 с.
4. Организационные и финансовые мероприятия по международному сотрудничеству в области окружающей среды : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 15.12.1972 г. № A/RES/2997 (XXVII) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/273/21/IMG/NR027321.pdf?OpenElement>.
5. Шемшученко Ю.С., Погорілко В.Ф., Нагребельний В.П. та ін. екологічне право України: Академічний курс [підручник] / [Ю.С. Шемшученко, В.Ф. Погорілко, В.П. Нагребельний та ін.] ; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2005. – 848 с.
6. Алістер Д. 46 государств требуют усиления роли ООН в области экологии / Д. Астер [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://today.reuters.com/news/articlenews.aspx?type=environment&storyID=2007-02-03T144510Z_01_L03357553_RTRIDST_0_DCBRIGHTS-GLOBALWARMING-APPEAL-DC.XML.
7. Kiss A. Survey of Current Development in International Environmental Law / Alexandre Charles Kiss. – Morges : FUST, 1976. – 141 p.
8. Тимошенко А.С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / А. С. Тимошенко. – М. : Наука, 1986. – 192 с.
9. Дубовик О.Л. Экологическое право : [учебник] / О.Л. Дубовик, Л. Кремер, Г. Люббе-Вольф. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 768 с.
10. UNEP 2008 Annual report / United Nation Environment Programme. – Nairobi : UNEP, 2009. – 103 p.